

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι

Η ΕΠΙ ΤΩΝ ΠΡΑΚΤΩΝ ΙΣΧΥΟΥΣΑ ΜΕΘΟΔΟΣ ΩΣ ΑΝΑΠΤΥΣΣΕΤΑΙ ΕΝ ΤΟΙΣ ΗΘΙΚΟΙΣ ΝΙΚΟΜΑΧΕΙΟΙΣ

1. Τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια περιέχουν τὴν τελευταίαν ἐξέλιξιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς μεθόδου, ἣτις ἰσχύει ἐπὶ τῶν πρακτῶν, δηλαδὴ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν. Εὐρίσκομεν ἐν τούτου τὴν ἐξέτασιν τῆς μεθόδου τῶν πρακτῶν καὶ ἐκ τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ δυνατόμεθα σαφέστερον νὰ ἀντιληφθῶμεν τὴν ἀριστοτέλειον ἀντίληψιν κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον περὶ τοῦ ἠθικοῦ κανόνος καὶ τῆς ἠθικῆς κρίσεως. Ἐν εἴδει προγραμματικῆς ἀρχῆς καὶ ὡς συμπέρασμα παλαιῶν ἀναζητήσεων οὗτος τονίζει τὰς ἰδίας μεθοδολογικὰς πεποιθήσεις.

Ἡ.Ν. II,2,1103 b,34 — 1104 a,11. Ἐκεῖνο δὲ προδιομολογείσθω, ὅτι πᾶς ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι, ὡσπερ καὶ κατ' ἀρχὰς εἶπομεν¹ ὅτι κατὰ τὴν ἕλην οἱ λόγοι ἀπαιτητέοι τὰ δ' ἐν ταῖς πράξεσι καὶ τὰ συμφέροντα οὐδὲν ἐστηκὸς ἔχει, ὡσπερ οὐδὲ τὰ ὑγιεινά. τοιοῦτου δ' ὄντος τοῦ καθόλου λόγου, ἔτι μᾶλλον ὁ περὶ τῶν καθ' ἕκαστα λόγος οὐκ ἔχει τὰκριβές· οὔτε γὰρ ὑπὸ τέχνην οὔθ' ὑπὸ παραγγελίαν οὐδεμίαν πίπτει, δεῖ δ' αὐτοὺς αἰετὸς πρᾶττοντας τὰ πρὸς τὸν καιρὸν σκοπεῖν, ὡσπερ καὶ ἐπὶ τῆς ἰατρικῆς ἔχει καὶ τῆς κυβερνητικῆς. ἀλλὰ καίπερ ὄντος τοιοῦτου τοῦ παρόντος λόγου πειρατέον βοηθεῖν¹.

Τὸ ἀνωτέρω χωρίον περιέχει τὴν βᾶσιν τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῶν πρακτῶν καὶ ἀναλύει τὴν μέθοδον, ἣτις πρέπει νὰ ἀκολουθεῖται προκειμένου νὰ εὐρεθοῦν οἱ

1. Ἡ.Ν. I,3,1094 b,14-27 τὰ δὲ καλὰ καὶ τὰ δίκαια, περὶ ὧν ἡ πολιτικὴ σκοπεῖται, πολλὴν ἔχει διαφορὰν καὶ πλάνην, ὡστε δοκεῖν νόμῳ μόνον εἶναι, φύσει δὲ μή. . . ἀγαπητόν οὖν περὶ τοιούτων καὶ ἐκ τοιούτων λέγοντας παχυλῶς καὶ τύπῳ τάληθές ἐνδείκνυσθαι. I,7,1098 a,25-30 καὶ τὴν ἀκριβείαν μὴ ὁμοίως ἐν ἅπασιν ἐπιζητεῖν, ἀλλ' ἐν ἑκάστοις κατὰ τὴν ὑποκειμένην ἕλην καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἐφ' ὅσον οἰκεῖον τῇ μεθόδῳ.

κανόνες τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς. Ἠθικά καὶ πολιτικά συνδέονται στερρῶς ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ αὐτοῦ, διότι ἀμφότερα εἶναι ἡ θεωρία τῆς πράξεως, ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος.

Ἡ ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις περιεχομένη θεωρία περὶ τῶν πρακτῶν εἶναι προῖον ἐξελίξεως τῶν ἀντιλήψεων τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ingram Bywater² γενομένη ἀνακάλυψις ἀποσπασμάτων τοῦ Προτρεπτικοῦ τοῦ Ἀριστοτέλους, περιληφθέντων εἰς τὸ ὑπὸ τὸν αὐτὸν τίτλον ἔργον τοῦ νεοπλατωνικοῦ Ἰαμβλίχου, καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Werner Jaeger³ γενομένη κριτικὴ ἀνάλυσις, κατέστησαν δυνατὴν τὴν ἀποκάλυψιν τῶν πεποιθήσεων τοῦ Ἀριστοτέλους κατὰ τὴν πρώτην περίοδον τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ δράσεως, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἠθικά καὶ τὰ πολιτικά. Ἐν τῷ Προτρεπτικῷ τοῦ Ἀριστοτέλους⁴ ἠθικά καὶ πολιτικά εἶναι ἐπιστήμη ἀκριβῶν ὄρων, τούτέστιν ἀναφέρονται ταῦτα εἰς κανόνας ἀπολύτου ἰσχύος. Ἡ ἐξάρτησις ἐν προκειμένῳ ἀπὸ τῆς πλατωνικῆς διδασκαλίας εἶναι προφανής.

Ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν δευτέραν μεταβατικὴν περίοδον τῆς Ἀσσοῦ, ὅτε ἤρξατο ἡ ἀπομάκρυνσις τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τῶν δογμάτων τῆς Ἀκαδημείας, οὗτος ἐξακολουθεῖ νὰ θεωρῇ τὰ ἠθικά καὶ τὰ πολιτικά ἐπιστήμην ἀκριβῶν ὄρων. Ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Εὐδημείοις, ἅτινα εἶναι ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους τῆς περιόδου ταύτης⁵, ἠθικά καὶ πολι-

2. Journal of Philology 2 (1869) σ. 55 ἔ.

3. Aristoteles, Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung, Berlin 1923.

4. Iamblichus, Protrepticus ed. H. Pistelli (1888) X, σ. 54-56. R. Walzer, Aristotelis dialogorum fragmenta, Firenze 1934, σ. 53-55. W. D. Ross, Aristotelis fragmenta selecta, Oxford 1955, σ. 47-49.

5. Μέχρι πρό τινας ἐθεωροῦντο τὰ Ἠθικά Εὐδημεία ἔργον τοῦ Εὐδήμου ἐκ Ῥόδου, σήμερον ὅμως δὲν ἀμφιβάλλεται ὅτι εἶναι ἔργον τοῦ Ἀριστοτέλους. Παλαιότερον εἶχεν ἐπικρατήσει ἡ γνώμη τοῦ L. Spengel, Ueber die unter dem Namen des Aristoteles erhaltenen Ethischen Schriften, ἐν Abhandlungen der bayer. Akademie der Wissenschaften III (1841) σ. 534 ἔ., ὅτι ἡ ἀριστοτέλειος διδασκαλία ἀποδίδεται γνησίως μόνον διὰ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, τὰ δὲ Ἠθικά Εὐδημεία εἶναι διὰ ξένης χειρὸς ἐπεξεργασία τοῦ ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις περιεχομένου ὕλικου. Τὴν γνησιότητα τῶν Ἠθικῶν Εὐδημείων διεξεδίκησαν ὁ P. von der Mühl, De Aristotelis Ethicorum Eudemiorum auctoritate, Göttingen 1909, καὶ ὁ E. Kapp, Das Verhältnis der eudemischen zur nikomachischen Ethik, Berlin 1912.

Ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ Ἡ.Ν. ΙΙ,2,1103 b,34–1104 a,11 τονίζει χαρακτηριστικῶς ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι πᾶς ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπων καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι. Ἐκφράζεται δι' αὐτοῦ ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος περὶ τῶν ἰδεῶν, τὴν ὁποίαν ἐδέχετο ἐν τῷ Προτρεπτικῷ ζητῶν τοὺς ἀκριβεῖς ὄρους. Εἰς τὴν διαλεκτικὴν τοῦ Πλάτωνος τὸ ἀγαθόν, τὸ καλόν, τὸ δίκαιον, τὸ ἴσον εἶναι ἰδέαι¹², ἐπομένως ἀξίαι ἀπολύτου κύρους, οὔσαι εἰς τὰ ἠθικὰ νόμος τῆς πράξεως ἀπολύτου ἰσχύος. Ἐν τῷ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος Φίληβος ἡ ἠθικὴ κατὰ τὸ πρότυπον τῶν μαθηματικῶν εἶναι ἀκριβῆς ἐπιστήμη καὶ ἡ ἰδέα μέτρον τῆς πράξεως ἀκριβὲς καὶ ἀπόλυτον, εἶναι ἐπιστήμη, ἥτις τὸ σαφές καὶ τὰ ἀκριβές καὶ τὸ ἀληθέστατον ἐπισκοπεῖ¹³. Ὁ Πλάτων εἰσάγει τὴν μαθηματικὴν ἀρχὴν τοῦ μέτρου εἰς τὰ ἠθικὰ καὶ δέχεται, ὅτι τὸ ἀγαθὸν μετρεῖται καὶ ὀρίζεται ἀκριβῶς. Πρῶτον εἶναι τὸ μέτρον, δεύτερον εἶναι τὸ σύμμετρον καὶ τρίτον ὁ νοῦς καὶ φρόνησις, δι' οὗ νοεῖται καὶ λαμβάνεται τὸ μέτρον¹⁴.

Τοῦτο τὸ μέτρον, ὅπερ εἶναι ἡ ἰδέα καὶ ἔχει ἀπόλυτον ἰσχύν, ἀρνεῖται ὁ Ἀριστοτέλης. Ἀρνεῖται οὗτος τὸ ἀκριβές καὶ ἀπόλυτον μέτρον, μὴ δεχόμενος τὸν γεωμετρικὸν ἠθικὸν κανόνα τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ τὴν ἀρχὴν, ὅτι ἠθικὰ καὶ πολιτικὰ εἶναι ἀκριβεῖς ἐπιστήμαι¹⁵, κατὰ τὸ

X,7,1177 b,26–34 ὁ δὲ τοιοῦτος ἀν εἶη βίος κρείττων ἢ κατ' ἀνθρώπον· οὐ γὰρ ἢ ἀνθρώπος ἐστὶν οὕτω βιώσεται, ἀλλ' ἢ θεῖόν τι ἐν αὐτῷ ὑπάρχει· ὅσον δὲ διαφέρει τοῦτο τοῦ συνθέτου, τοσοῦτον καὶ ἡ ἐνέργεια τῆς κατὰ τὴν ἄλλην ἀρετῆν. εἰ δὲ θεῖον ὁ νοῦς πρὸς τὸν ἀνθρώπον, καὶ ὁ κατὰ τοῦτον βίος θεῖος πρὸς τὸν ἀνθρώπινον βίον. οὐ χρὴ δὲ κατὰ τοὺς παραινούντας ἀνθρώπινα φρονεῖν ἀνθρώπον ὄντα οὐδὲ θνητὰ τὸν θνητόν, ἀλλ' ἐφ' ὅσον ἐνδέχεται ἀθανατίζειν καὶ πάντα ποιεῖν πρὸς τὸ ζῆν κατὰ τὸ κράτιστον τῶν ἐν αὐτῷ.

12. Αὐτὸ τὸ καλόν, τὸ ἴσον, τὸ ἀγαθόν, τὸ δίκαιον, Φαίδων 65 D,78 D, Συμπόσιον 211 A–B.

13. Φίληβος 58 C.

14. Φίληβος 64 D — 65 A, 66 A–B. Πρβλ. P. Friedländer, *Platon III*², Berlin 1960, σ. 326 ε.

15. Φίληβος 57 E. Ἡ.Ν. ΙΙ,2,1104 a,5–10 ὁ περὶ τῶν κατὰ ἕκαστα λόγος οὐκ ἔχει τὰ ἀκριβές.

πρότυπον τῶν μαθηματικῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται ἐν τῷ ἀνωτέρω χωρίῳ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, ὅτι ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀκριβής, πρέπει νὰ εἶναι γενικὴ κατεύθυνσις (τύπος), διότι ἡ θεωρία (οἱ λόγοι) πρέπει νὰ ἀνταποκρίνεται πρὸς τὸ ἀντικείμενον αὐτῆς, οὔσα ἀνάλογος πρὸς αὐτό. Ἐπειδὴ πρέπει νὰ λαμβάνεται ὑπ' ὄψει ἡ φύσις τοῦ ἀντικειμένου, ἀναφερόμενος οὗτος εἰς τὰ ἐν τῷ Κεφ. 3 τοῦ Βιβλίου I λεγόμενα¹⁶ (κατ' ἀρχὰς εἰπομεν) περὶ τοῦ ἀντικειμένου τῆς πολιτικῆς, ὅπερ εἶναι τὸ ἠθικόν καὶ τὸ δίκαιον (τὰ καλὰ καὶ τὰ δίκαια) καὶ παρουσιάζει ἀβεβαιότητα καὶ διαφορὰν γνώμων, θέτει τὴν ἀρχήν, ὅτι πρέπει παχυλῶς καὶ τύπῳ τάληθές ἐνδείκνυσθαι, καὶ περὶ τῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ καὶ περὶ τῶν ὡς ἐπὶ τῷ πολὺ καὶ ἐκ τοιοῦτων λέγοντας τοιαῦτα καὶ συμπεραίνεσθαι¹⁷. Ὅθεν ἡ φύσις τοῦ ἀντικειμένου ἀπομακρύνει τὰ ἠθικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ τῆς μεθόδου τῶν ἀκριβῶν ἐπιστημῶν καὶ ὁδηγεῖ ταῦτα εἰς τὴν περιοχὴν τῆς διαλεκτικῆς¹⁸, δι' αὐτῆς δὲ εὐρίσκονται αἱ ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ πολιτικῶν ἰσχύουσαι ἀρχαί¹⁹. Ἐφ' ὅσον δὲ ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν δὲν δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ μέθοδος τῶν μαθηματικῶν, ὁ περὶ αὐτῶν λόγος θὰ εἶναι γενικὴ κατεύθυνσις (τύπῳ λέγεσθαι), δηλαδὴ γενικὸς ὀρισμὸς δηλῶν γενικὴν ἀρχὴν ὑποκειμένην εἰς ἐξαίρεσιν²⁰. Πῶς ἀντιλαμβάνεται τοῦτο ὁ Ἀριστο-

16. Ἡ.Ν. I,3,1094 b,11-27.

17. Ἡ.Ν. I,3,1094 b,20-22.

18. W. D. Ross, Aristotle, London 1953⁵, σ. 189.

19. Διὰ τῆς διαλεκτικῆς εὐρίσκονται πρῶται ἀρχαί, Τοπ. I,2,101 a, 35 — 101 b,4. Περὶ τῆς μεθόδου τῆς διαλεκτικῆς ἔρα F. Solmsen, Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik, Berlin 1929, σ. 151 ε.

20. Τύπῳ, ἐν τύπῳ, σημαίνει ἐν περιλήψει, καθόλου, γενικῶς λέγεσθαι, Ἡ.Ν. II,7,1107 b,14 τύπῳ καὶ ἐπὶ κεφαλαίῳ λέγομεν. Ὅρα Bonitz, Index Aristotelicus λ. τύπῳ σ. 779. Τοὺς τύπους μόνον εἰπόντες ἀντίθ. ἡ περὶ ἕκαστον ἀκριβολογία. Ἡ.Ν. II,2,1104 a,1-5 ὁ περὶ τῶν πρακτῶν λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι. Πρβλ. J. Burnet, The Ethics of Aristotle, London 1900, σ. XLIV σημ. 1, σημ. ἐπὶ 1094 a,25, δεικνύοντα τὴν πλατωνικὴν προέλευσιν τῆς ἐκφράσεως, Πολιτεία III, 414 A ὡς ἐν τύπῳ μὴ δι' ἀκριβεστάς εἰρησθαι.

τέλης, προκύπτει ἐξ ἄλλων χωρίων, Ἡ.Ν. ΙΙ,7,1107a,28–32. ΙΙ,6,1106 b,36–1107a,2. ΙΙΙ,4,1113 a,29–33.

Τὸ τύπῳ λέγεσθαι εἶναι ἀπὸ λογικῆς ἐπόψεως τὸ αὐτὸ μετὰ τοῦ καθόλου λέγεσθαι, ἀμφότερα δὲ σημαίνουν τὸ γενικόν, γενικὴν κατεύθυνσιν ἢ γενικὴν ἀρχήν. Δὲν ἀρκεῖ, κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἀριστοτέλους, νὰ θέτη τις ἀπλῶς γενικὰς ἀρχάς, ἀδιαφορῶν ἂν ἐφαρμόζονται καὶ ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα. Οἱ καθόλου λόγοι πρέπει νὰ ἐφαρμόζονται καὶ ἐπὶ τῶν καθ' ἕκαστα. Εἰς τὴν θεωρίαν τῆς πράξεως ἡ μὲν γενικὴ θεωρία ἔχει ὡς ἐκ τῆς γενικότητος αὐτῆς εὐρὺ πεδῖον ἐφαρμογῆς, ἀλλ' αἱ ἐπὶ μέρους κρίσεις²¹, δηλαδὴ αἱ κρίσεις αἱ ἀφορῶσαι εἰς ὠρισμένον μέρος τοῦ πεδίου ἐφαρμογῆς τῆς γενικῆς θεωρίας, ἔχουν ὑπὲρ αὐτῶν τὴν ἀλήθειαν εἰς μεγαλύτερον βαθμόν, οἱ μὲν καθόλου (λόγοι) κοινότεροί εἰσιν, οἱ δ' ἐπὶ μέρους ἀληθινώτεροι. Ἐν ἄλλοις λόγοις ὁ Ἀριστοτέλης ἀντικρύζων τὴν δυσχέρειαν νὰ ληφθῇ διὰ τοῦ γενικοῦ κανόνος τὸ ἀτομικὸν καὶ συγκεκριμένον τῆς πράξεως, τονίζει ὅτι οἱ περὶ τὰς πράξεις λόγοι, ἐφ' ὅσον ἀναφέρονται εἰς τὰς πράξεις καὶ περὶ αὐτῶν πρόκειται νὰ διδαχθῶμεν τι, πρέπει νὰ εἶναι λόγοι ἐγγίζοντες τὰς πράξεις καὶ ἀποδίδοντες τὴν ἀλήθειαν τῶν πρακτῶν καὶ οὐχὶ λόγοι, οἵτινες ἔνεκα τῆς γενικότητος αὐτῶν ἀπομακρύνονται τῶν πράξεων καὶ δὲν συλλαμβάνουν αὐτὴν τὴν πράξιν. Ἐφ' ὅσον οἱ λόγοι εἶναι περὶ τὰς πράξεις λόγοι, αἱ δὲ πράξεις εἶναι τὰ καθ' ἕκαστα, πρὸς αὐτὰ τὰ καθ' ἕκαστα πρέπει καὶ νὰ συμφωνοῦν οἱ λόγοι, δέον δ' ἐπὶ τούτων συμφωνεῖν Ἡ.Ν. ΙΙ,7,1107a,28–32.

Τὸ πρόβλημα τῆς ἀδυναμίας τοῦ γενικοῦ καὶ ἀφηρημένου κανόνος νὰ συλλάβῃ τὸ ἀτομικὸν καὶ συγκεκριμένον τῆς πράξεως, ἥτις ἱστορικῶς ἐμφανίζεται ὡς περίπτωσις φέρουσα τὰ ἰδιαίτερα αὐτῆς γνωρίσματα, εἶχεν ἤδη ἀντιληφθῆ ὁ Πλάτων ἐξετάζων ἐν τῷ Πολιτικῷ 294 A–C τὴν ἀποστολὴν τοῦ νόμου, ὄντος γενικοῦ κανόνος ρυθμίζοντος ἀτομικὰς καὶ συγκεκριμένας περιπτώσεις²². Καὶ ὡς ὁ Πλάτων τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος εἶδεν εἰς τὸν βασιλικὸν ἄνδρα, προκει-

21. Ἡ διάκρισις τῶν καθόλου λόγων ἀπὸ τῶν ἐπὶ μέρους ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν διάκρισιν τῶν προτάσεων καὶ τῶν συλλογισμῶν εἰς καθόλου καὶ κατὰ μέρος, Ἀν.Πρ. Ι,1,24 a,16–21. ΙΙ,1,53 a,4–7. Ἡ.Ν. VII,3,1146 b,35 — 1147 a,10.

22. Ὅρα τὴν μελέτην μου Platons Lehre von der Anwendung des Gesetzes und der Begriff der Billigkeit bei Aristoteles σ. 5 ἔ. 10 ἔ.

μένου περι τοῦ νόμου, οὕτω καὶ ὁ Ἀριστοτέλης βλέπει τὴν λύσιν προκειμένου περι τῶν πρακτῶν εἰς τὴν κρίσιν τοῦ φρονίμου ἢ τοῦ σπουδαίου ἀνδρός.

Ἐφ' ὅσον τὸ γενικὸν πρέπει νὰ συμφωνῇ πρὸς τὰ καθ' ἕκαστα ἢ ἀκριβέστερον πρέπει νὰ εἶναι τοιοῦτον ὥστε ν' ἀνταποκρίνεται πρὸς τὴν ποικιλίαν τῶν καθ' ἕκαστα, δὲν μένει εἰμὴ τὴν γενικὴν ἀρχὴν ν' ἀντιληφθῶμεν ὡς πλαίσιον παρουσιάζον τὴν ἀναγκαίαν ἐλαστικότητα. Τοῦτο δέχεται ὁ Ἀριστοτέλης²³ καὶ ἐντὸς τοῦ πλαισίου τούτου νοεῖ τὴν λειτουργίαν τῆς κρίσεως τοῦ φρονίμου. Εἰς τὸν ὅρισμόν τῆς ἀρετῆς ἐν Ἡ.Ν. II,6,1106 b, 36-1107a,2 εὐρίσκομεν, ὅτι ἡ ἀρετὴ εἶναι ἕξις προαιρετικὴ ἐν μεσότητι ὠρισμένη λόγῳ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. Ἡ μεσότης ὀρίζεται λόγῳ, ἥτοι ἀποτελεῖ ἔλλογον στάθμισιν ἐν τῷ πράττειν καὶ εἶναι οὕτως ὁ ὀρθὸς λόγος ἢ ἡ φρόνησις, ἥτις ἀφορᾷ εἰς τὴν βούλησιν καὶ διαφέρει ἐνεκα τούτου τῶν λοιπῶν διανοητικῶν ἀρετῶν. Πλὴν ἡ μεσότης ὀρίζεται μὲν λόγῳ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἂν ὁ φρόνιμος ὀρίσειεν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οὐχὶ ἀπλῶς ἡ φρόνησις ὀρίζει τὴν μεσότητα, ἀλλ' ἐτι πλέον ἡ φρόνησις τοῦ φρονίμου ἀνδρός ὀρίζει τὴν μεσότητα ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει. Πληρεστέρα ἀνάπτυξις εὐρίσκεται ἐν Ἡ.Ν. III,4,1113 a,29-33, ὅπου γίνεται λόγος περι τοῦ σπουδαίου ἀνδρός. Οὗτος εἶναι ὁ φρόνιμος ἢ ἀγαθὸς ἀνὴρ²⁴, ὅστις κρίνει ὀρθῶς τὴν συγκεκριμένην περίπτωσιν καὶ τὸ ἰδιάζον αὐτῷ εἶναι, ὅτι εὐρίσκει τὸ ἀληθὲς ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει, γινόμενος οὕτω κανὼν καὶ μέτρον. Ἡ ἐννοία τοῦ σπουδαίου ἀνδρός εἶναι ἡ προσωποποίησις τῆς φρονήσεως ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει, ἀπαξ καὶ ἐγένετο δεκτόν, ὅτι μόνον ἐν τῇ συγκεκριμένῃ περιπτώσει δύναται νὰ κριθῇ ἀσφαλῶς ποῖον τὸ ὀρθόν, τοῦ ἐκ τῶν προτέρων ἰσχύοντος γενικοῦ κανόνος μὴ ἄγοντος εἰς τὴν ὀρθὴν λύσιν πάντοτε.

Τῆς ἐν Ἡ.Ν. II,6,1106 b,35-1107 a,2 ἐννοίας τοῦ φρονίμου

23. E. S c h w a r t z, Ethik der Griechen, ἐκδ. W. R i c h t e r, Stuttgart 1951, σ. 128.

24. B u r n e t, The Ethics of Aristotle σ. XXXII ἐ. S c h w a r t z, Ethik der Griechen σ. 129 ἐ. Ὁ Ἀριστοτέλης προβάλλων τὴν ἰδανικὴν μορφήν τοῦ σπουδαίου ἀνδρός ἀντλεῖ τὴν ἰδέαν οὐ μόνον ἐκ τοῦ βασιλικοῦ ἀνδρός τοῦ Πλάτωνος, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν καὶ ἐκ τῆς ἑλληνικῆς μυθολογίας, ὅρα D i r l m e i e r, Nikomachische Ethik σ. 284 σημ. 18,1.

εὐρίσκομεν τὴν ἀπαρχὴν ἐν Ἡ.Εὐ. III,5,1232 a,35–37 κρίνει δ' ἢ περὶ ἕκαστον ἀρετὴ τὸ μεῖζον καὶ τὸ ἔλαττον ὀρθῶς, ἅπερ ὁ φρόνιμος ἀνκελεύσειε καὶ ἢ ἀρετῇ. Αὕτη βραδύτερον ἀνεπτύχθη εἰς βασικὴν ἐννοίαν καὶ ἀπετέλεσεν ἐν τοῖς Ἡθικοῖς Νικομαχείοις τὸ μέσον τῆς θεραπείας τῶν ἀτελειῶν τοῦ γενικοῦ κανόνος. Ὁ ἀπολύτου ἰσχύος ἠθικὸς κανὼν ἀπορρίπτεται, ἡ σημασία τοῦ γενικοῦ κανόνος περιορίζεται εἰς γενικὴν κατεύθυνσιν ὑποκειμένην εἰς ἐξαιρέσιν καὶ εἰσάγεται ὡς κανὼν καὶ μέτρον τῆς πράξεως ἢ φρόνησις τοῦ σπουδαίου ἀνδρός, δηλαδὴ ἢ κρίσις τοῦ ἠθικῶς πεπαιδευμένου ἀνθρώπου ἀναγνωρίζεται ὡς κανὼν καὶ μέτρον τῆς συγκεκριμένης πράξεως. Ἡ κρίσις τοῦ σπουδαίου ἀνδρός εἶναι κανὼν καὶ μέτρον τῆς συγκεκριμένης πράξεως καὶ οὐχὶ ἑτέρας, διότι εἶναι κρίσις τοῦ ἀτομικοῦ καὶ συγκεκριμένου, τοῦ ἐσχάτου²⁵. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ πεπαιδευμένου ἀνθρώπου νὰ γνωρίζῃ ποία μέθοδος προσήκει ἐν ἑκάστῳ ἀντικειμένῳ καὶ ἂν τοῦτο ἐπιδέχεται ἀκρίβειαν²⁶.

Ἐν τοῖς Ἡθικοῖς Νικομαχείοις καταλήγει ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν ἀντίθετον ἀκριβῶς ἀρχὴν τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἐκείνης ἣν ἐν τῷ Προτρεπτικῷ ἀνέπτυξεν. Ἐν Ἡ.Ν. I,7,1098 a,26–33 παρατηρεῖ οὗτος, καὶ τὴν ἀκρίβειαν μὴ ὁμοίως ἐν ἅπασιν ἐπιζητεῖν, ἀλλ' ἐν ἑκάστοις κατὰ τὴν ὑποκειμένην ὕλην καὶ ἐπὶ τοσοῦτον ἐφ' ὅσον οἰκεῖον τῇ μεθόδῳ. Λαμβάνων δὲ τὰ παραδείγματα ἐκ τοῦ διαλόγου τοῦ Πλάτωνος Φίληβος, ὃν διάλογον καὶ κυρίως ἀντικρούει, τὸν τέκτονα καὶ τὸν γεωμέτρην²⁷, τονίζει τὴν διαφορὰν τῆς μεθόδου ἣν οὗτοι ἀκολουθοῦν. Ὁ τέκτων ἐπιζητεῖ τὴν ὀρθὴν γωνίαν κατὰ προσέγγισιν καὶ ὅσον ἀπαιτεῖται κατὰ τὸν σκοπὸν τοῦ ἐμπειρικοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ὁ γεωμέτρης βλέπει τὴν ἀληθῆ ὀρθὴν γωνίαν. Πρὸς τὴν μέθοδον τοῦ τέκτονος καὶ οὐχὶ τοῦ γεωμέτρου συγκρίνει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν μέθοδον τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν.

25. Ἡ.Ν. VI,8,1142 a,23–25 ὅτι δ' ἢ φρόνησις οὐκ ἐπισημήμη, φανερόν· τοῦ γὰρ ἐσχάτου ἐστίν, ὡσπερ εἴρηται· τὸ γὰρ πρακτὸν τοιοῦτον.

26. Ἡ.Ν. I,3,1094 b,23 — 1095 a,2.

27. Φίληβος 56 B — 57 E.

2. Ἐν τῷ Βιβλίῳ Ι τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων, ὅπου ἐξετάζονται μεθοδολογικά ζητήματα, τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι διαφέρουν οἱ ἀπὸ τῶν ἀρχῶν λόγοι καὶ οἱ ἐπὶ τὰς ἀρχὰς²⁸ καὶ διακρίνει τὴν λεγομένην ἀναλυτικὴν ἀπὸ τῆς συνθετικῆς μεθόδου τῆς γνώσεως²⁹. Ἀγεται δὲ ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅπερ κυριαρχεῖ τῆς περὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν διδασκαλίας αὐτοῦ, διὸ δεῖ τοῖς ἔθεσιν ἡχθαίκαλῶς τὸν περὶ καλῶν καὶ δικαίων καὶ ὅλως τῶν πολιτικῶν ἀκουσόμενον ἱκανῶς· ἀρχὴ γὰρ τὸ ὅτι· καὶ εἰ τοῦτο φαίνοιτο ἀρκούντως, οὐδὲν προσδεήσει τοῦ διότι³⁰. Ἡ ἀντίληψις αὕτη σημαίνει ὅτι ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν ἀφετηρία καὶ ἐπομένως ἀρχὴ (principium)³¹ εἶναι τὸ γεγονός, ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτω· καὶ ἂν τοῦτο φαίνεται ἀρκούντως, οὐδεμία ἀνάγκη νὰ γνωρίσωμεν τὸν λόγον δι' ὃν ἔχει οὕτω. Ἐνῶ κατὰ τὸν κανόνα ἐν Ἀν. Ὑστ. II, 1, 89 b, 29 ὅταν δὲ εἰδῶμεν τὸ ὅτι, τὸ διότι ζητοῦμεν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι βαίνομεν πρὸς τὸ διότι, ἀντιθέτως ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν δὲν προχωροῦμεν πρὸς τὸ διότι.

Τὰ ἠθικὰ καὶ τὰ πολιτικὰ ἀπομακρύνονται οὕτως ἀπὸ τῆς ἀποδεικτικῆς μεθόδου τῶν μαθηματικῶν, δηλαδὴ τοῦ διότι, καὶ ὑπάγονται εἰς τὴν ἐμπειρικὴν μέθοδον τῆς παρατηρήσεως, δηλαδὴ τοῦ ὅτι. Ἐν προκειμένῳ ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ γενομένην διάκρισιν³² ἐν ταῖς Ἀναλυτικοῖς Ὑστέροις, ὅπου σαφῶς ἐξηγεῖται ἡ διαφορὰ τῆς γνώσεως τοῦ ὅτι ἀπὸ τῆς γνώσεως τοῦ διότι.

Ἀν. Ὑστ. I, 13, 78 b, 32 — 79 a, 10. Κατὰ μὲν δὴ τὴν αὐτὴν ἐπιστήμην, καὶ κατὰ τὴν τῶν μέσων θέσιν, αὗται διαφοραὶ εἰσιν τοῦ ὅτι πρὸς τὸν τοῦ διότι συλλογισμόν· ἄλλον δὲ τρόπον διαφέρει τὸ διότι τοῦ ὅτι τῷ δι' ἄλλης ἐπιστήμης ἐκάτερον θεωρεῖν. τοιαῦτα δ' ἐστίν, ὅσα οὕτως ἔχει πρὸς ἄλληλα,

28. Ἡ.Ν. I, 2, 1095 a, 31–32. Πρβλ. Jaeger, Diokles von Karystos σ. 43 ἔ.

29. H. Scholz, Geschichte der Logik, Berlin 1931, ἐν W. Moog, Geschichte der Philosophie in Längsschnitten IV σ. 25.

30. Ἡ.Ν. I, 2, 1095 b, 4–7.

31. Ἀρχὴ ἐνταῦθα σημαίνει principium. Ὁρα W. Jaeger, The Theology of the Early Greek Philosophers, Oxford 1947, σ. 26 ἔ.

32. Ὁρα Solmsen, Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik σ. 51.

ὥστ' εἶναι θάτερον ὑπὸ θάτερον· οἶον, τὰ ὀπτικά πρὸς γεωμετρίαν, καὶ τὰ μηχανικά πρὸς στερεωμετρίαν, καὶ τὰ ἁρμονικά πρὸς ἀριθμητικήν, καὶ τὰ φαινόμενα πρὸς ἀστρολογικήν . . . . . ἐνταῦθα γὰρ τὸ μὲν ὅτι τῶν αἰσθητικῶν εἰδέναι· τὸ δὲ διότι τῶν μαθηματικῶν· οὗτοι γὰρ ἔχουσι τῶν αἰτίων τὰς ἀποδείξεις, καὶ πολλάκις οὐκ ἴσασι τὸ ὅτι καθάπερ οἱ τὸ καθόλου θεωροῦντες πολλάκις ἕνια τῶν καθ' ἕκαστον οὐκ ἴσασι δι' ἀνεπισκεψίαν. ἔστι δὲ ταῦτα, ὅσα ἕτερόν τι ὄντα τὴν οὐσίαν κέχρηται τοῖς εἶδεσι. τὰ γὰρ μαθήματα περὶ εἶδη ἔστιν· οὐ γὰρ καθ' ὑποκειμένου τινός· εἰ γὰρ καὶ καθ' ὑποκειμένου τινός τὰ γεωμετρικά ἐστίν· ἀλλ' οὐχ, ἢ γεωμετρικά, καθ' ὑποκειμένου³³.

³³ 'Αν.'Υστ. I,27,87a,31-33. 'Ακριβεστέρα δ' ἐπιστήμη ἐπιστήμης καὶ προτέρα ἢτε τοῦ ὅτι καὶ διότι ἢ αὐτῆ, ἀλλὰ μὴ χωρὶς τοῦ ὅτι, τῆς τοῦ διότι.

Διακρίνεται οὕτω σαφῶς ἐν τοῖς 'Αναλυτικοῖς 'Υστέροις ἡ γνῶσις ἐπὶ τῇ βάσει τῆς γνώσεως τῶν αἰτίων, ἡ ἠτιολογημένη γνῶσις, ἀπὸ τῆς ἐμπειρικῆς γνώσεως, τῆς μὴ ἠτιολογημένης. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ μαθηματικὴ γνῶσις, ἡ ἐπιστήμη τοῦ διότι, ἡ δευτέρα εἶναι ἐμπειρικὴ γνῶσις, τῶν αἰσθητικῶν εἰδέναι. Δίδεται δὲ ἡ ὑπεροχὴ εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ διότι, διότι αὕτη εἶναι ἀποδεδειγμένη γνῶσις³⁴, ἀκριβεστέρα ἐπιστήμη. "Ὅθεν ἐφ' ὅσον ἡ ἀκριβῆς ἐπιστημονικὴ ἀπόδειξις, ἣτις θεμελιοῖ τὴν μαθηματικὴν γνῶσιν, δὲν δύναται νὰ ἰσχύη καὶ ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν, δὲν μένει εἰμὴ νὰ ἰσχύη γνῶσις μὴ δυναμένη μὲν νὰ θεμελιωθῇ περαιτέρω μέχρι τοῦ θεμελιοῦντος λόγου, παρέχουσα ὅμως τὴν πεποίθησιν, ὅτι περὶ ἀληθοῦς γνώσεως πρόκειται, εἰ τοῦτο φαίνοιτο ἀρκούντως³⁵.

Ἐπανειλημμένως ὁ Ἀριστοτέλης τονίζει ὅτι ἴδιον τοῦ πεπαιδευμένου εἶναι τὸ γινώσκειν τίνα τῶν ἀνωτέρω μεθόδων δύναται ν' ἀκολουθήσῃ ἀναλόγως τοῦ τιθεμένου ἀντικειμένου. Ἡ ἀντίθεσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Πλάτωνα ἐπὶ τῶν ἠθικῶν ὀδηγεῖ τοῦτον εἰς τὴν μετ' ἐπιμονῆς ὑποστήριξιν τῆς ἰδίας γνώμης. Οὕτω τονίζεται ἐν 'Η.Ν. I,3,1094 b,23-27 πεπαιδευμένου γὰρ ἐστὶν ἐπὶ τοσοῦτον τὰ ἀκριβῆς ἐπιζητεῖν καθ' ἕκαστον γένος, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ πράγματος φύσις ἐπιδέχεται· παραπλήσιον γὰρ φαίνεται μαθηματικοῦ τε πιθανολογοῦν-

33. 'Αν.'Υστ. I,13,78 a,23 — 78 b,31.

34. "Ὁρα W. D. Ross, Aristotle's Prior and Posterior Analytics, Commentary, Oxford 1949, σ. 554.

35. 'Αν.Πρ. I,30,46 a,27-28 οὐ δὲ μὴ πέφυκεν ἀπόδειξις, τοῦτο ποιεῖν φανερόν.

τος ἀποδέχεσθαι καὶ ρητορικὸν ἀποδείξεις ἀπαιτεῖν³⁶, ἐν Ἡ.Ν. I,7,1098 a, 33–1098 b,3 οὐκ ἀπαιτητέον δ' οὐδὲ τὴν αἰτίαν ἐν ἀπασιν ὁμοίως, ἀλλ' ἱκανὸν ἐν τισι τὸ ὅτι δειχθῆναι καλῶς, οἷον καὶ περὶ τὰς ἀρχάς· τὸ δ' ὅτι πρῶτον καὶ ἀρχή³⁷. Τὸ δειχθῆναι καλῶς, τεθὲν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀποδειχθῆναι, σημαίνει τὴν γνῶσιν τοῦ ὅτι. Τοῦτο τὸ ὅτι καλεῖται πρῶτον καὶ ἀρχή. Ἀμέσως ἐν συνεχείᾳ παρατηρεῖται ἐν Ἡ.Ν. I,7,1098 b, 3–4 τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγῆ θεωροῦνται, αἱ δ' αἰσθήσει, αἱ δ' ἐθισμῶ τινί, καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως. Τὸ χωρίον τοῦτο παρουσιάζει ἰδιαιτέραν σημασίαν ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μέθοδον καθ' ἣν εὐρίσκονται αἱ ἀρχαὶ ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν.

3. Ἀναλυτικώτερον ἢ ἐν Ἡ.Ν. I,7,1098 a,33–1098 b,4 ἀνάπτυξις ἔχει οὕτω. Εἰς ὠρισμένας περιπτώσεις ἀρκεῖ τὸ ζητούμενον νὰ δειχθῆ καλῶς, τούτέστι δὲν ἀπαιτεῖται ν' ἀποδειχθῆ, ἀλλ' ἀρκεῖ νὰ διαπιστωθῆ, ὅτι οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα, ὡς τοῦτο ἰσχύει καὶ προκειμένου περὶ τῶν ἀρχῶν. Ἡ δὲ διαπίστωσις ὅτι τὸ πρᾶγμα ἔχει οὕτως εἶναι πρῶτον καὶ ἀρχή. Ἐκ τῶν ἀρχῶν δὲ ἄλλαι μὲν θεωροῦνται ἐπαγωγῆ, ἄλλαι δὲ αἰσθήσει, ἄλλαι δὲ διὰ τινος ἐθισμοῦ, καὶ ἄλλαι κατ' ἄλλον τρόπον. Ἐκ τῆς ἀναπτύξεως ταύτης προκύπτει, ὅτι τὸ ὅτι ἀποτελεῖ ἀρχὴν καὶ ἐπ' αὐτοῦ δύναται νὰ ἰσχύσῃ ἀναλόγως μέθοδος ἰσχύουσα πρὸς λήψιν τῶν ἀρχῶν.

Ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ Ἀριστοτέλους ἀρχή εἶναι τεχνικὸς ὅρος καὶ σημαίνει τὸ μὲν γνωστικὴν ἀρχὴν (principium cognoscendi, Μετ. Β,1,995 b,8 τῶν ἀρχῶν ἐξ ὧν δεικνύουσι πάντες. Δ,1,1013 a,14–15 ὅθεν γνω-

36. Ἡ περίοδος 1094 b,25–27 ἐθεωρήθη ὑπὸ τοῦ C. Zell, Aristotelis Ethicorum Nicomacheorum Libri Decem I, Heidelberg 1820, Comm. σ. 20, ἐπηρεασμένη ἐκ τοῦ Θεαιτήτου 162 E. Ὅρα καὶ A. Grant, The Ethics of Aristotle I⁴, London 1885, σημ. 4–5 ἐπὶ 1094 b,25–27. Burnet, The Ethics of Aristotle σημ. ἐπὶ 1094 b,25–27. F. Dirlmeier, Gnomon 23 (1951) σ. 457.

37. Μετ. Γ,4,1006 a,7–9 ἔστι γὰρ ἀπαιδευσία τὸ μὴ γιγνώσκειν τίνων δεῖ ζητεῖν ἀπόδειξιν καὶ τίνων οὐ δεῖ. ὅλως μὲν γὰρ ἀπάντων ἀδύνατον ἀπόδειξιν εἶναι.

στον τὸ πρᾶγμα πρῶτον), τὸ δὲ πραγματικὴν ἀρχὴν (principium reale, Μετ. Β,1,995 b,7 τὰς τῆς οὐσίας ἀρχὰς τὰς πρώτας, Δ,1,1012 b,34-1013 a, 23. Δ,1,1013 a,17 πάντα γὰρ τὰ αἴτια ἀρχαί) ³⁸. Ὁ ὅρος οὗτος σημαίνει τὴν ἀφετηρίαν καὶ ὡς τεχνικὸς φιλοσοφικὸς ὅρος σημαίνει τὴν γνωστικὴν καὶ τὴν πραγματικὴν ἀρχὴν. εἶναι ἡ θέσις ἀφ' ἧς ἐκκινουῦμεν πρὸς περαιτέρω γνώσιν, Μετ. Ζ,17,1041 a,6-7 πάλιν ἄλλην οἶον ἀρχὴν ποιησάμενοι λέγωμεν.

Ὅθεν ἡ γνωστικὴ ἀρχὴ σημαίνει ὅτι ἀπ' αὐτῆς ἐκκινουῦμεν πρὸς περαιτέρω γνώσιν, ἣτις γνώσις θεμελιούται ἐπ' αὐτῆς, ἐνῶ ἀντιθέτως ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν θεμελιούται ἐπὶ ἐτέρας γνώσεως καὶ δὲν ἀνάγεται εἰς ἐτέρας προτάσεις. Αἱ ἀρχαὶ δὲν ἀποδεικνύονται, ἀφοῦ δὲν ἐπιδέχονται περαιτέρω θεμελίωσιν, ἀλλ' εἶναι ἀφ' ἑαυτῶν πισταί ³⁹, λαμβάνονται δὲ διὰ τοῦ νοῦ ⁴⁰.

Αἱ γνωστικαὶ ἀρχαὶ διακρίνονται εἰς δύο εἶδη, εἰς τὰς ἀρχὰς αἰτινες εἶναι κοινὰ καὶ ἰσχύουν ἐπὶ πάντων τῶν πεδίων τοῦ ἐπιστητοῦ καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς αἰτινες εἶναι ἴδιαι καὶ ἰσχύουν ἐπὶ ὠρισμένου πεδίου τοῦ ἐπιστητοῦ ⁴¹, Ἄν."Υστ. Ι,10,76 a,

38. Ὁρα Bonitz, Index Aristotelicus λ. ἀρχή σ. 111 ἐ. W. D. Ross, Aristotle's Metaphysics, Commentary, Oxford 1924, I σ. 290 ἐ. W. Jaeger, Diokles von Karystos und Aristoxenos von Tarent über die Prinzipien, ἐν Ἑρμηνεία, Festschrift O. Regenbogen, Heidelberg 1952, σ. 94 ἐ. A. Luppe, Der Terminus «Prinzip» (ἀρχή) von den Vorsokratikern bis auf Aristoteles, ἐν Archiv für Begriffsgeschichte I, Bonn 1955, σ. 111 ἐ. Solmsen, Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik σ. 93 ἐ. ἐξετάζοντα τὴν σχέσηιν τῆς ὑποθέσεως παρὰ Πλάτωνι πρὸς τὴν ἀρχὴν παρ' Ἀριστοτέλει.

39. Τοπ. Ι,1,100 b,19-21 οὐ δεῖ γὰρ ἐν ταῖς ἐπιστημονικαῖς ἀρχαῖς ἐπιζητεῖσθαι τὸ διὰ τί, ἀλλ' ἐκάστην τῶν ἀρχῶν αὐτὴν καθ' ἑαυτὴν εἶναι πιστήν. Ἄν."Υστ. Ι,10,76 a,31-36 τὰς μὲν ἀρχὰς ἀνάγκη λαμβάνειν, τὰ δ' ἄλλα δεικνύναι.

40. Ἄν."Υστ. ΙΙ,19,100 b,5-17 νοῦς ἂν εἴη τῶν ἀρχῶν... νοῦς ἂν εἴη ἐπιστήμη ἀρχή. καὶ ἡ μὲν ἀρχὴ τῆς ἀρχῆς εἴη ἂν.

41. Ἄν."Υστ. Ι,32,88 b,27-29 αἱ γὰρ ἀρχαὶ διτταί, ἐξ ὧν τε καὶ περὶ ὧν αἱ μὲν οὖν ἐξ ὧν κοινὰ, αἱ δὲ περὶ ὧν ἴδιαι, οἶον ἀριθμός, μέγεθος. Τὴν διάκρισιν μεταξὺ κοινῶν καὶ ἰδίων ἀρχῶν πραγματεύεται ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Ἄν."Υστ. Ι,10,76 a,37 — 77 a,35.

37-76 b,2 τὰ μὲν ἴδια ἐκάστης ἐπιστήμης τὰ δὲ κοινά. Αἱ κοιναὶ ἀρχαὶ εἶναι γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς γνώσεως, αἱ ἴδιαι ἀρχαὶ εἶναι αἱ εἰδικαὶ ἀρχαὶ τῶν καθ' ἕναστον ἐπιστημῶν.

Αἱ ἀρχαὶ εἶναι κατὰ κανόνα προτάσεις καὶ οὐχὶ ὅροι⁴². Αἱ προτάσεις σχηματίζονται διὰ τῆς θέσεως τῶν ὄρων, ἀλλ' ὁ ὄρος δὲν εἶναι ἀρχή, διότι ἡ ἀρχὴ εἶναι ἡ σχέσις δύο ὄρων, ἐπομένως εἶναι πρότασις καὶ δὴ ἄμεσος⁴³. Ἀπαντᾷ ἐν τούτοις καὶ ἡ ἀρχὴ ὡς ὄρος καὶ οὐχὶ πρότασις, ὡς προκύπτει ἐκ τοῦ Κεφ. 19 τοῦ Βιβλίου II τῶν Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων. Ἐνταῦθα τὸ καθόλου εἶναι ἀρχή, Ἀν. Ὑστ. II,19,100 a, 6-9, τὰ δὲ πρῶτα εἶναι καθόλου καὶ ἀρχαί, Ἀν. Ὑστ. II,19,100 b,3-5. Ταῦτα δὲ ὡς μία ἔννοια (ὄρος) καὶ οὐχὶ ὡς σύνδεσις ἐννοιῶν δύναται νὰ νοηθοῦν, Ἀν. Ὑστ. I,10,76 b, 3-5. I,10,76 b,35-37 τοὺς δ' ὄρους μόνον ξυνίεσθαι δεῖ⁴⁴. Οἱ ἐν Ἡ.Ν. VI,11,1143 a,36 τῶν πρώτων ὄρων, VI,12,1143 b,2 τῶν ἀκινήτων ὄρων καὶ πρώτων, πρῶτοι ὄροι νοοῦνται ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἐν Ἀν. Ὑστ. II,19,100 a,3-100 b, 5 ἀναπτυσσόμενα.

Ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς Ὑστέροις χαρακτηρίζεται ἡ ἀρχὴ ὡς ὄρισμός⁴⁵, καὶ ὁ ὄρισμός οὗτος θέσις ἐστὶ τοῦ

42. Ἀν. Ὑστ. I,32,88 b,4-6 ἀρχαὶ μὲν γὰρ αἱ προτάσεις, αἱ δὲ προτάσεις ἢ προσλαμβανομένου ὄρου ἢ ἐμβαλλομένου εἰσίν.

43. Ἡ ἀρχὴ χαρακτηρίζεται ὡς πρῶτον καὶ ὀρίζεται ὡς πρότασις ἄμεσος, Ἀν. Ὑστ. I,2,72 a,6-8 ταῦτ' ὅτι γὰρ λέγω πρῶτον καὶ ἀρχήν. ἀρχὴ δ' ἐστὶν ἀποδείξεως πρότασις ἄμεσος, ἄμεσος δὲ ἥς μὴ ἐστὶν ἄλλη προτέρα. Τοπ. IV,1,121 b,9-10 ἢ τε γὰρ ἀρχὴ πρῶτον καὶ τὸ πρῶτον ἀρχή. Ἀν. Ὑστ. I,32,88 b,20-21 τὰς πρώτας ἀμέσους προτάσεις, ταύτας εἶναι ἀρχάς.

44. Ἐνταῦθα ὄρος δὲν σημαίνει ὄρισμόν, ὡς δέχεται ὁ Ross, Aristotle's Prior and Posterior Analytics σ. 541, ἀλλ' ἔννοιαν - terminus. Ὁ Solmsen, Die Entwicklung der aristotelischen Logik und Rhetorik σ. 99 σημ. 4, τονίζει ὅτι ἡ ἀρχὴ ὡς ὄρος καὶ οὐχὶ πρότασις ὑπῆρξεν ἡ παλαιότερα μορφή.

45. Ἀν. Ὑστ. II,3,90 b,24 αἱ ἀρχαὶ τῶν ἀποδείξεων ὄρισμοί. Τοπ. VIII,3,158 b,1-4 ὄρισμῶ τῶν τοιούτων ἕναστον γνωρίζειν.

τί ἐστὶν ἀναπόδεικτος⁴⁶. Ἀναφέρεται ὁ Ἀριστοτέλης ἐν προκειμένῳ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὀρισμοῦ καθ' ἣν, ὁ μὲν γὰρ ὀρισμὸς τοῦ τί ἐστὶν εἶναι δοκεῖ, τὸ δὲ τί ἐστὶν ἅπαν καθόλου καὶ κατηγορικόν, Ἀν."Υστ. II,3,90 b,3-4⁴⁷. Τοῦτο τὸ τί ἐστὶ, ὅπερ εἶναι ἄμεσον καὶ ἀρχή, δὲν ἀποδεικνύεται καὶ ἔνεκα τούτου ὁ Ἀριστοτέλης ἐν γενικότητι ἐκφράζεται ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς Ὑστέροις περὶ τῆς λήψεως τῶν ἀμέσων ἀρχῶν ἢ ὅπερ τὸ αὐτὸ τῶν τί ἐστὶν, ἅτινα εἶναι ἄμεσα καὶ ἀρχαί⁴⁸. Τὸ ζήτημα τῆς λήψεως τῶν ἀμέσων ἀρχῶν διευκρινίζεται ἐν Κεφ. 19 τοῦ Βιβλίου II τῶν Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων. Εἰς τοῦτο δὲ τὸ Κεφάλαιον ἀναφέρεται κυρίως τὸ χωρίον Ἡ.Ν. I,7,1098 b,3-4. Ἡ παρατήρησις ἐν Ἀν."Υστ. II,9,93 b,21-24 ἃ καὶ εἶναι καὶ τί ἐστὶν ὑποθέσθαι δεῖ ἢ ἄλλον τρόπον φανερὰ ποιῆσαι, σχετίζεται πρὸς τὸ χωρίον Μετ. E,1,1025 b,10-16 αἱ μὲν αἰσθήσει ποιήσασαι αὐτὸ δῆλον αἱ δ' ὑπόθεσιν λαβοῦσαι τὸ τί ἐστὶν. . . . . διόπερ φανερόν ἐστι οὐκ ἐστὶν ἀπόδειξις οὐσίας οὐδὲ τοῦ τί ἐστὶν ἐκ τῆς τοιαύτης ἐπαγωγῆς, ἀλλὰ τις ἄλλος τρόπος τῆς δηλώσεως. Αἱ ἀρχαὶ ἐνταῦθα χαρακτηρίζονται ὡς ὑποθέσεις⁴⁹ καὶ ἢ ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς Ὑστέροις παρατήρησις ὑποθέσθαι δεῖ ἢ ἄλλον τρόπον φανερὰ ποιῆσαι ἐκφράζει τὸ λογικῶς ἀπαραίτητον τῆς ἐπὶ τῶν ἀμέσων ἀρχῶν θεμελιώσεως τῆς γνώσεως, εἴτε ἀπλῶς ὑποτιθεμένων τούτων εἴτε καθισταμένων προδήλων⁵⁰. Τὸ φανερὰ ποιῆ-

46. Ἀν."Υστ. II,10,94 a,9-10. II,9,93 b,21-25.

47. Ἀν."Υστ. II,3,90 b,30-31 ὀρισμὸς μὲν γὰρ τοῦ τί ἐστὶ καὶ οὐσίας. II,10,93 b,29 ὀρισμὸς δ' ἐπειδὴ λέγεται εἶναι λόγος τοῦ τί ἐστὶ.

48. Ἀν."Υστ. II,9,93 b,21-24 ὥστε δῆλον ὅτι καὶ τῶν τί ἐστὶ τὰ μὲν ἄμεσα καὶ ἀρχαὶ εἰσιν, ἃ καὶ εἶναι καὶ τί ἐστὶν ὑποθέσθαι δεῖ ἢ ἄλλον τρόπον φανερὰ ποιῆσαι.

49. Μετ. Δ,1,1013 a,16. K,7,1064 a,7-10 λαμβάνουσι δὲ τὸ τί ἐστὶν αἱ μὲν δι' αἰσθήσεως αἱ δ' ὑποτιθέμεναι. Ἐν Ἀν."Υστ. I,2,72 a,18-24 αἱ ἀρχαὶ διακρίνονται εἰς ὀρισμούς καὶ ὑποθέσεις.

50. Ἡ λέξις ὑπόθεσις πλὴν τῆς καθαρῶς τεχνικῆς σημασίας

σαι αναφέρεται εἰς τὴν ἐν τῷ Κεφ. 19 τοῦ Βιβλίου II τῶν Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων ἀνάπτυξιν, ἐνῶ τὸ ὑποθέσθαι δεῖ ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὰ Μαθηματικά⁵¹.

Τὸν ὄρον ἀρχὴ χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης καὶ ἐπὶ τῶν πρακτῶν καὶ δὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τόσον τῆς γνωστικῆς ὅσον καὶ τῆς πραγματικῆς ἀρχῆς. Οὕτως ὀνομάζεται ἀρχὴ ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως, τοῦτέστιν ὁ σκοπὸς ὃν ὁ πράττων ἐπιδιώκει, καὶ εἶναι οὗτος πραγματικὴ ἀρχή, Ἡ.Ν. VI,5,1140 b,16-17 αἰ μὲν γὰρ ἀρχαὶ τῶν πρακτῶν τὸ οὐ ἔνεκα τὰ πρακτά⁵². Ὡσαύτως ἡ προαίρεσις ὀνομάζεται ἀρχὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πραγματικῆς ἀρχῆς, Ἡ.Ν. VI,2,1139 a, 31 πράξεως μὲν οὖν ἀρχὴ προαίρεσις. III,3, 1113 a, 5-7. V,6,1134 a,20-21. Ἀλλὰ καὶ πρὸς χαρακτηρισμὸν ἄλλων ἐννοιῶν χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος ἀρχὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς πραγματικῆς ἀρχῆς, Ἡ.Ν. III,1,1110 a,15-18, 1110 b,4, 1111 a, 23-24. III,3,1112 b,28-32. VI,2,1139 b,5. III,5,1113 b,17-18, 1113 b,32. V,8,1135 b,18-19. V,9,1136 b,28. Τὸν ὄρον ἀρχὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς γνωστικῆς ἀρχῆς χρησιμοποιεῖ ὁ Ἀριστοτέλης τὸ μὲν ἐπὶ τῶν βασικῶν ἐννοιῶν τῆς γνώσεως τῶν πρακτῶν, τὸ δὲ ἐπὶ τῶν προτάσεων ἐκείνων ἐφ' ὧν θεμελιοῦνται ἢ ἐξ ὧν συνάγονται οἱ εἰδικώτεροι κανόνες τῆς συμπεριφορᾶς. Ἐν Ἡ.Ν. I,12,1102 a,2-4 ἡ εὐδαιμονία ὀνομάζεται ἀρχὴ ἐπεξηγεῖται δέ, ὅτι [ταύτης γὰρ χάριν τὰ λοιπὰ πάντα πάντες πράττομεν,] τὴν ἀρχὴν δὲ καὶ τὸ αἶτιον τῶν ἀγαθῶν τίμιόν τι καὶ θεῖον τίθεμεν. Ἡ εὐδαιμονία εἶναι ἀρχή, διότι εἶναι αἶτιον τῶν ἀγαθῶν καὶ χάριν αὐτῆς πάντα πράττομεν⁵³.

αὐτῆς, Ἀν. Ὑστ. I,2,72 a,14-24, ἀπαντᾷ καὶ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ. Ὅρα K. v. Fritz, Die Ἀρχαὶ in der griechischen Mathematik, ἐν Archiv für Begriffsgeschichte I, Bonn 1955, σ. 37 ἐ. Τὸ ὑποθέσθαι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ τῶν Ἀναλυτικῶν Ὑστέρων σχετίζεται πρὸς τὴν ὑπόθεσιν ὡς βάσιν διὰ περαιτέρω γνώσιν.

51. Ἀν. Ὑστ. I,10,76 a,31 — 77 a,4. I,2,72 a,20-24.

52. Φυσ. II,3,194 b,32-35 ἔτι ὡς τὸ τέλος τοῦτο δ' ἐστὶν τὸ οὐ ἔνεκα, οἷον τοῦ περιπατεῖν ἢ ὑγίαια· διὰ τί γὰρ περιπατεῖ; φημέν «ἵνα ὑγιαίνῃ», καὶ εἰπόντες οὕτως οἰόμεθα ἀποδεδωκέναι τὸ αἶτιον.

53. Ἐν Φυσ. II,3,194 b,35 — 195 a,3 τονίζεται ὅτι αἱ πράξεις ἃς πράττομεν ἀποβλέποντες εἰς τι τέλος ἐπιχειροῦνται ἔνεκα τοῦ τέλους τούτου, ὅσα μεταξὺ γίγνεται τοῦ τέλους... ταῦτα τοῦ τέλους ἔνεκά ἐστίν.

Εἶναι δὲ αὕτη καὶ γνωστικὴ ἀρχή, διότι ἀποτελεῖ βασικὴν ἔννοιαν τῆς γνώσεως τῶν πρακτῶν, ὅσον ἀφορᾷ μάλιστα εἰς τὸ τέλος αὐτῶν, ὅπερ εἶναι τὸ ἀγαθὸν καὶ τὸ ἄριστον⁵⁴.

Ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης δέχεται τὴν ὑπαρξίν ἀρχῶν, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς γνωστικῆς ἀρχῆς, αἵτινες εἶναι προτάσεις ἀφ' ὧν συνάγονται εἰδικώτεροι κανόνες τῆς ἀνθρωπίνης συμπεριφορᾶς προκύπτει ἐκ τῶν ἐπομένων χωρίων: Ἡ.Ν. VI,12,1144 a, 31–36 οἱ γὰρ συλλογισμοὶ τῶν πρακτῶν ἀρχὴν ἔχοντες εἰσιν, ἐπειδὴ τοιόνδε τὸ τέλος καὶ τὸ ἄριστον. Ἐπὶ τοῦ συλλογισμοῦ δηλαδὴ τοῦ ἀναφερομένου εἰς τὰ πρακτὰ τὸ τέλος καὶ τὸ ἄριστον εἶναι ἀρχή. Ἡ.Ν. VI,8,1142 a,14–23 τῶν δὲ αἰ ἀρχαὶ ἐξ ἐμπειρίας. Ἀναφέρεται τοῦτο καὶ εἰς τὰς πρακτικὰς ἀρχάς, ὡς προκύπτει καὶ ἐκ τῆς ἀντιδιαστολῆς τὰ μὲν δι' ἀφαιρέσεως — τῶν δέ. Αἱ πρακτικαὶ ἀρχαὶ προκύπτουσαι ἐκ τῆς ἐμπειρίας διὰ τῆς παρατηρήσεως τῶν καθ' ἕκαστα εἶναι καὶ ἀρχαὶ τῆς φρονήσεως, ἥτις στρέφεται περὶ τὰ καθ' ἕκαστα καὶ δὲν ἀφορᾷ μόνον εἰς τὰς γενικὰς πρακτικὰς ἀρχάς, αἵτινες χαρακτηρίζονται διὰ τοῦ καθόλου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰ καθ' ἕκαστα, καὶ τῶν καθ' ἕκαστά ἐστὶν ἡ φρόνησις..... ἡ περὶ τὸ καθόλου ἐν τῷ βουλευσασθαι ἢ περὶ τὸ καθ' ἕκαστον⁵⁵. Ἡ.Ν. I, 4,1095 b,4–8 διὸ δεῖ τοῖς ἔθεσιν ἤχθαι καλῶς τόν..... ἀκουσόμενον ἱκανῶς..... ὁ δὲ τοιοῦτος ἔχει ἢ λάβοι ἂν ἀρχὰς ραδίως. Ἐκ τοῦ ὅτι συνάγονται ἀρχαί, λάβοι ἂν ἀρχάς, αἵτινες εἶναι γνωστικαὶ ἀρχαί.

Προκύπτει ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατὰ τρόπον ἀναμφισβήτητον, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐδέχετο τὴν ἰσχὺν ἀρχῶν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν πρακτῶν, αἵτινες εἶναι γνωστικαὶ ἀρχαὶ ἀπὸ τῶν ὁποίων συνάγονται ἐπὶ μέρους προτάσεις, ἀποτελοῦσαι τὴν μείζονα πρότασιν συλλογισμοῦ καὶ χαρακτηριζόμεναι ὡς καθόλου⁵⁶.

54. Ἡ.Ν. I,2,1094 a,18–22.

55. Ἡ.Ν. VI,9,1142 b,31–33 τῶν φρονίμων τὸ εὔβουλεῦσθαι. VI,7,1141 b,14–16 οὐδ' ἐστὶν ἡ φρόνησις τῶν καθόλου μόνον, ἀλλὰ δεῖ καὶ τὰ καθ' ἕκαστα γνωρίζειν.

56. Τοιαῦται γενικαὶ προτάσεις εἶναι αἱ ἐν Ἡ.Ν. VI,8,1142a,21–24. VI,7,1141 b,18–21.

Αὗται δὲ αἱ ἀρχαὶ ὀνομάζονται ἀρχαὶ τῆς φρονήσεως καὶ ἐπειδὴ τὸ ὀρθὸν εἰς τὰ ἠθικὰ κρίνεται κατὰ τὴν φρόνησιν⁵⁷, αἱ ἀρχαὶ τῆς φρονήσεως εἶναι ἀρχαὶ καθ' ἃς κρίνεται τὸ ὀρθὸν ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν.

4. Ἡ ὑπαρξίς ἀρχῶν ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν πρακτῶν θέτει τὸ ἐρώτημα τίνι τρόπῳ λαμβάνονται αἱ ἀρχαὶ αὗται. Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ χωρίῳ Ἡ.Ν. I,7,1098 b,2-4 ὅπου, μετὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς μεθόδου ἐπὶ τῶν πρακτῶν, ἀναγνωρίζεται τὸ ὅτι ὡς πρῶτον καὶ ἀρχῆ, εὐρίσκομεν τὴν παρατήρησιν ἐν εἴδει γενικοῦ ἀφορισμοῦ περὶ τοῦ τρόπου λήψεως τῶν ἀρχῶν, τῶν ἀρχῶν δ' αἱ μὲν ἐπαγωγῆ θεωροῦνται, αἱ δ' αἰσθήσει, αἱ δ' ἐθισμῶ τινί, καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως. Ἀναμφιβόλως ὁ ἀφορισμὸς οὗτος περὶ τοῦ τρόπου λήψεως τῶν ἀρχῶν ὡς ἐκ τῆς θέσεως εἰς ἣν εὐρίσκεται πρέπει ν' ἀφορᾷ καὶ εἰς τὰς ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν πρακτῶν ἰσχυούσας ἀρχάς. Τοῦτο ὡς καὶ τὸ γεγονός, ὅτι δὲν ἐξαντλεῖται ὁ τρόπος τῆς λήψεως τῶν ἀρχῶν (καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως), δὲν νομίζομεν ἐπιδεχόμενον ἀμφιβολίαν.

Τὸ ἀνωτέρω χωρίον λόγῳ τῆς σημασίας αὐτοῦ ἔτυχεν ἰδιαιτέρας προσοχῆς καὶ πρὸ παντὸς ἔτυχεν ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως ἢ ἔννοια τῆς διὰ τοῦ ἐθισμοῦ λήψεως τῶν ἀρχῶν. Ὁ J. A. Stewart⁵⁸ παρατήρησεν, ὅτι αἱ ἀρχαὶ αἱ λαμβανόμεναι διὰ τοῦ ἐθισμοῦ εἶναι τὸ μὲν ἦθη ἢ τάσεις τοῦ πράττειν καθ' ὠρισμένον τρόπον, τὸ δὲ ἔποψις ὑπὸ τὴν ὁποῖαν κρίνεται ἢ συμπεριφορὰ ἢ ἀρχὴ πεποιθήσεως ἢ γνώμη ἐπὶ ἠθικῶν ζητημάτων. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἦθη ἢ τάσεις τοῦ πράττειν καθ' ὠρισμένον τρόπον παρατήρει, ὅτι ταῦτα κτῶνται δι' ἐπαναλήψεως τῶν ἐπὶ μέρους πράξεων, ἀκριβῶς ὡς αἱ ἐπιστημονικαὶ γενικεύσεις προέρχονται ἀπὸ ἐπανειλημμένας παρατηρήσεις. Διὰ τῆς ἐπανειλημμένης ἐνεργείας ὁμοίων πράξεων ἀποκτῶμεν τὴν τάσιν ἣτις ὀδηγεῖ ἡμᾶς εἰς τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐν ὄψει πράξεως. Ἀφ' ἑτέρου ὁ ἐθισμὸς δὲν δημιουργεῖ μόνον τὴν ἀρχὴν τῶν ἠθῶν ἢ τῆς τάσεως τοῦ πράττειν καθ' ὠρισμένον τρόπον, ἀλλ' ἐπίσης ὡς εἶδος ἐπαγωγῆς δημιουργεῖ τὴν ἔποψιν ὑπὸ τὴν ὁποῖαν κρίνεται ἢ συμπεριφορὰ

57. Ἡ.Ν. X,8,1178 a,16-19 τῆς φρονήσεως ἀρχαί... τὸ δ' ὀρθὸν τῶν ἠθικῶν κατὰ τὴν φρόνησιν.

58. Notes on the Nicomachean Ethics of Aristotle I, Oxford 1892, σ. 112.

ἢ τὴν ἀρχὴν πεποιθήσεως ἢ γνώμης ἐπὶ ἠθικῶν ζητημάτων. Ὁ H. Maier⁵⁹ παρατήρησεν, ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἡ αἴσθησις μετὰ τῆς ἐπαγωγῆς συνδέονται εἰς σχέσιν τινα, ὥστε ἡ αἴσθησις ὑπηρετεῖ τὴν ἐπαγωγὴν. Ὁ ἐθισμὸς ἀφ' ἑτέρου εἶναι τὸ ἀποτέλεσμα συχνῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐπαγωγῆς καὶ προσπορίζει εἰς τὸν ἐρευνητὴν εἶδος ἐπιστημονικῆς ἕξεως, ἣτις ἐν τῇ πράξει καθιστᾷ δυνατὴν τὴν οὐσιώδη συντόμευσιν τῆς ἐπαγωγικῆς διαδικασίας. Ὁ J. Burnet⁶⁰ ἀφ' ἑτέρου ὑπεστήριξεν, ὅτι ἐκ τῶν ἀναφερομένων τρόπων λήψεως τῶν ἀρχῶν ἕκαστος ἐξ αὐτῶν ἀφορᾷ εἰς ἴδιον ἀντικείμενον. Διὰ τῆς ἐπαγωγῆς λαμβάνονται αἱ ἀρχαὶ τῶν φυσικῶν, διὰ τῆς αἰσθήσεως αἱ ἀρχαὶ τῶν μαθηματικῶν καὶ διὰ τοῦ ἐθισμοῦ αἱ ἀρχαὶ τῶν πολιτικῶν καὶ ἠθικῶν. Ἐχαρακτήρισε δὲ οὗτος τὸν ἐθισμόν εἶδος ἐπαγωγῆς, ἐφαρμοζομένης ἐπὶ τῶν πρακτῶν. Ὁ W. Jaeger, δεχόμενος κατ' ἀρχὴν τὴν διάκρισιν ταύτην⁶¹, παρατήρησεν, ὅτι ὁ ἐθισμὸς σημαίνει, ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἀρχαὶ στηρίζονται ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας, ἄλλου ὅμως εἶδους τῆς ἐμπειρίας τῶν φυσικῶν, δηλαδὴ ἐπὶ ἐσωτερικῆς ἐμπειρίας⁶². Ὁ W. D. Ross⁶³ ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τοῦ ὅρου ἐπαγωγῆς ἀναφέρεται εἰς τὰς ἀρχὰς ἐκείνας διὰ τὴν εὔρεσιν τῶν ὁποίων ἀπαιτεῖται ἐμπειρία πλειόνων τῆς μιᾶς περιπτώσεων, διὰ τοῦ αἰσθήσει ἀναφέρεται εἰς τὰς περιπτώσεις ἐκείνας καθ' ἃς ἀρκεῖ διὰ τὴν εὔρεσιν τῆς ἀρχῆς ἢ ἀντίληψις μιᾶς περιπτώσεως, καὶ διὰ τοῦ ἐθισμοῦ τινὶ ἀναφέρεται οὗτος εἰς τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς.

Ἐν πρώτοις πρέπει νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ ἐθισμὸς, ὡς προκύπτει ἐξ ἄλλων χωρίων, κατὰ κύριον λόγον σημαίνει τὸ νὰ γίνῃ τι ἕξις τοῦ χαρακτῆρος⁶⁴. Ἐνταῦθα ὅμως ἔχει ἑτέραν ἐν-

59. Die Syllogistik des Aristoteles II₁, Tübingen 1900, σ. 408 ἐ.

60. The Ethics of Aristotle σ. XXXVII ἐ. σημ. ἐπὶ 1098 b,2-4.

61. Diokles von Karystos σ. 44 ἐ. Diokles von Karystos und Aristoxenos von Tarent über die Prinzipien σ. 96.

62. Aristotle, Appendix I σ. 421 ἐ.

63. Aristotle's Prior and Posterior Analytics σ. 633.

64. Ἡ.Ν. II,1,1103 a,14-26 πεφυκόσι—τελειουμένοις δὲ διὰ τοῦ ἔθους. I,2,1095 b,6 τοῖς ἔθεσιν ἤχθαι. VII,14,1154 a,33 δι' ἔθος—ἐκ γενετῆς. X,9,1179 b,20-21 ἔθει φύσει. Πολ. VIII,3,1338 b,4-8. VIII,5,1340 a,15—1340 b,17. Ἡδὴ δὲ Πλάτων ἐξῆρε τὴν ἀγωγὴν τοῦ ἠθους διὰ τοῦ ἔθους, Πολιτεία III,401 C, 402 A. VIII,558 B. X,606 A. Νόμοι II,653 A-B, 659 D. VII,792 E. Πρβλ. Κ. Βουρβέρη, Παιδιὰ καὶ παιδεία, ἐν Ἐπιστημονικῇ

νοϊαν ἀφορῶσαν εἰς τὴν ἐξοικείωσιν πρὸς γνῶσιν. Ὡς δείκνυται ἐν Ἡ.Ν. VII,8,1151 a,15-19 ἢ γὰρ ἀρετὴ καὶ μοχθηρία τὴν ἀρχὴν ἢ μὲν φθείρει ἢ δὲ σφύζει, ἐν δὲ ταῖς πράξεσι τὸ οὐ ἔνεκα ἀρχή, ὡσπερ ἐν τοῖς μαθηματικοῖς αἰ ὑποθέσεις οὔτε δὴ ἐκεῖ ὁ λόγος διδασκαλικὸς τῶν ἀρχῶν οὔτε ἐνταῦθα, ἀλλ' ἀρετὴ ἢ φυσικὴ ἢ ἐθιστὴ τοῦ ὀρθοδοξεῖν περὶ τὴν ἀρχὴν, καὶ ἐν Τοπ. I,14,105 b,27-28 τῇ διὰ τῆς ἐπαγωγῆς συνηθεία πειρατέον γνωρίζειν, ἐθισμὸς ἢ συνηθεία σημαίνει, προκειμένου περὶ λήψεως τῶν ἀρχῶν ἢ περὶ γνώσεως ἀντικειμένου τινὸς γενικώτερον, τὴν ψυχολογικὴν ἐξοικείωσιν πρὸς λογικὴν ἀντίληψιν. Οὕτως ἐν τῷ ἀμέσῳ ἀνωτέρῳ χωρίῳ τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων παρατηρεῖται, ὅτι ἢ μὲν ἀρετὴ σφύζει, ἢ δὲ μοχθηρία φθείρει τὴν ἀρχὴν. Εἰς τὰς πράξεις δὲ ἀρχὴ εἶναι τὸ οὐ ἔνεκα, ὡς εἶναι εἰς τὰ μαθηματικὰ αἰ ὑποθέσεις (λ.χ. ἢ μονάς, ἢ εὐθεῖα γραμμὴ). Ὡς ἐπὶ τῶν μαθηματικῶν αἰ ὑποθέσεις εἶναι ἀρχαί, αἵτινες δὲν δύναται ν' ἀποδειχθοῦν, οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν πρακτῶν αἰ ἀρχαί δὲν δύναται νὰ ἀποδειχθοῦν καὶ ἔνεκα τούτου οὔτε δὴ ἐκεῖ ὁ λόγος διδασκαλικὸς τῶν ἀρχῶν οὔτε ἐνταῦθα, εἶναι δὲ ἀρετὴ ἢ φυσικὴ ἢ ἐθιστὴ τὸ ἔχειν ὀρθὴν γνώμην περὶ τῆς ἀρχῆς. Ἡ σύζευξις ἀφ' ἑτέρου τῶν ἐν ταῖς πράξεσιν ἀρχῶν μετὰ τῶν ἐν τοῖς μαθηματικοῖς ὑποθέσεων, οὔτε δὴ ἐκεῖ. . . . . οὔτε ἐνταῦθα, δεικνύει, ὅτι ἢ φυσικὴ ἢ ἐθιστὴ ἀρετὴ τοῦ ὀρθοδοξεῖν περὶ τὴν ἀρχὴν νοεῖται γενικώτερον ὡς ψυχολογικὴ ἐξοικείωσις πρὸς γνῶσιν καὶ δὲν περιορίζεται μόνον ἐπὶ τοῦ πεδίου τῶν πρακτῶν. Τὸ αὐτὸ προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ἀνωτέρῳ χωρίου τῶν Τοπικῶν. Ὁ οἰκεῖος τῇ μεθόδῳ, τῇ διὰ τῆς ἐπαγωγῆς συνηθεία, δὲν ἔχει ἀνάγκην πολλῶν περιπτώσεων, ὅπως δι' ἐπαγωγῆς εὐρὴ τὴν πρώτην ἀρχὴν ἢ πρότασιν.

Ὅθεν ὁ ἐθισμὸς δὲν εἶναι μέθοδος ἰδιαιτέραν ἔχουσα ἐφαρμογὴν ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν, ἀλλ' ἐπειδὴ σημαίνει τὴν ψυχολογικὴν ἐξοικείωσιν πρὸς γνῶσιν ἀφ' ἑνὸς μὲν βοηθεῖ μεγάλως ἐν τῇ μεθόδῳ τῆς ἐπαγωγῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐπὶ

¹Επετηρίδι τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Χατζηδάκιν, Περίοδος β', Τόμος VI, Ἀθῆναι 1955-1956, σ. 469 ἔ. 485 ἔ.

τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν κέκτηται μείζονα σημασίαν ἐκ τοῦ λόγου, ὅτι τὴν γνῶσιν τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν πρέπει νὰ ἀκολουθῆ καὶ ἡ συμμόρφωσις πρὸς αὐτάς. Οὔτε ὅμως δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ὁ ἐθισμὸς νοεῖται ὡς ἰδιαιτέρα μέθοδος, ἔχουσα ἴδιον πεδῖον ἐφαρμογῆς, οὔτε ὅτι ἐθισμὸς καὶ ἐπαγωγὴ εἶναι τὸ αὐτό ⁶⁵.

Ἡ μείζων σημασία τοῦ ἐθισμοῦ ἐπὶ τῶν ἠθικῶν καὶ τῶν πολιτικῶν προκύπτει ἐκ τῆς ἀνάγκης, ὅπως τὴν γνῶσιν ἀκολουθήσῃ ἡ συμμόρφωσις ἐν τῷ πράττειν καὶ τοῦτο σαφῶς τονίζει ὁ Ἀριστοτέλης, Ἡ.Ν. X,9,1179 a,33—1179 b,4 οὐκ ἔστιν ἐν τοῖς πρακτοῖς τέλος τὸ θεωρῆσαι ἑκαστα καὶ γνῶναι, ἀλλὰ μᾶλλον τὸ πράττειν αὐτά. Ἐξετάζων οὗτος τὰς προτέρας διδασκαλίας περὶ τοῦ πῶς δύναται τις νὰ γίνῃ ἀγαθός, διακρίνει ἐν Ἡ.Ν. X,9,1179 b,20 γίνεσθαι δ' ἀγαθοὺς οἴονται οἱ μὲν φύσει οἱ δ' ἔθει οἱ δὲ διδασχῆ ⁶⁶, δίδων τὴν βαρύτητα εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ ἤθους, διότι προκειμένου περὶ τῶν πρακτῶν ἡ μοχθηρία φθείρει τὴν ἀρχήν, εὐθὺς οὐ φαίνεται ἀρχή ⁶⁷.

Ἡ αἰσθήσει λήψις τῶν ἀρχῶν σημαίνει τὴν ἀμεσον λήψιν αὐτῶν διὰ τοῦ νοῦ. Ὡς προκύπτει ἐκ τῶν ἐκτιθεμένων ἐν Ἀν. Ὑστ. I,13,78 a,34 δι' ἐπαγωγῆς ἢ δι' αἰσθήσεως, II,19,100 b,3—5 δῆλον δὲ ὅτι ἡμῖν τὰ πρῶτα ἐπαγωγῆ γνωρίζειν ἀναγκαῖον· καὶ γὰρ ἡ αἰσθησις οὕτω τὸ καθόλου ἐμποιεῖ, ὁ ὅρος αἰσθήσει ἐν τῷ εἰρημένῳ χωρίῳ τῶν Ἡθικῶν Νικομαχείων ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς λήψεως τῆς ἀρχῆς διὰ τῆς παρατηρήσεως περιπτώσεώς τινος, ἐνῶ ὁ ὅρος ἐπαγωγῆ ἀφορᾷ εἰς τὰς ἀρχὰς ἐκείνας, αἵτινες λαμβάνονται διὰ τῆς παρατηρήσεως πλειόνων περιπτώσεων ⁶⁸.

65. Ἐθισμὸς καὶ ἐπαγωγὴ δὲν εἶναι τὸ αὐτό, τὸ μὲν διότι ἡ ἐπαγωγὴ εἶναι μέθοδος, ἐνῶ ὁ ἐθισμὸς οὐχί, τὸ δὲ διότι ὁ ἐθισμὸς εἶναι τι εὐρύτερον καὶ ἀφορᾷ καὶ εἰς τὰς περιπτώσεις ὅπου ἡ γνῶσις χωρεῖ λογικῶς ἀνευ τῆς μεθόδου τῆς ἐπαγωγῆς.

66. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν Ἡ.Ν. X,9 ἐκθέτει τὰς γνώμας ἄλλων καὶ καταλήγει εἰς τὴν ἰδίαν γνώμην 1179 b,29 δεῖ δὲ τὸ ἦθος προὔπαρχειν, 1179 b,34 διὸ νόμοις δεῖ τετάχθαι. Ὅρα R. Philippon, *Hermes* 59 (1924) σ. 406 ἔ.

67. Ἡ.Ν. VI,5,1140 b,16—20.

68. Ὅρα Maier, *Die Syllogistik des Aristoteles* II₁ σ. 408.

Καταλείπεται νῦν τὸ ἐρώτημα τί νοεῖται ἐν τῷ ἐν λόγῳ χωρίῳ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων διὰ τοῦ καὶ ἄλλαι δ' ἄλλως; Ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα εὐρίσκομεν μόνον ἐν Ἡ.Ν. VI,8,1142 a,19 τῶν δ' αἰ ἀρχαὶ ἐξ ἐμπειρίας. Ἐὰν νοεῖται ἡ ἐμπειρία παρατιθεμένη ὁμοῦ μετὰ τῆς ἐπαγωγῆς, δὲν δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν ἄλλην ἐξήγησιν πρόσφορον, εἰμὴ τὴν προτεινομένην ὑπὸ τοῦ H. Maier⁶⁹ τοιαύτην. Ὑπονοεῖται ἡ ἐμπειρία ὡς διαφέρουσα τῆς ἐπαγωγῆς ἐπὶ τῷ λόγῳ, ὅτι ἡ ἐπαγωγή εἶναι ἐν συνειδήσει χωροῦσα λογικὴ πορεία ἢ διαδικασία.

Κατὰ ταῦτα δυνάμεθα νὰ ἀχθῶμεν εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι αἱ ἐπὶ τῶν πρακτῶν ἰσχύουσαι ἀρχαὶ λαμβάνονται κυρίως διὰ τῆς μεθόδου τῆς ἐπαγωγῆς.

---

69. Die Syllogistik des Aristoteles II₁ σ. 409 ἐ.